ধুবুনীৰ লগত তেওঁৰ প্ৰেম-আখৰাৰ অভিজ্ঞতামূলক। বিদ্যাপতি বৈষ্ণৱ নাছিল, গতিকে ব্ৰহ্ম-বৈৱৰ্ত্ত পুৰাণ আৰু গীত-গোবিন্দৰ কামশাস্ত্ৰমূলক কাহিনী পঢ়ি তাৰ অনুপ্ৰেৰণাত এই প্ৰেম-গীতবোৰ তেওঁ ৰচিছিল; কিয়নো স্বৰূপতে জয়দেৱৰ "গীত-গোবিন্দ" কাব্যত "গীত"হে আছে, "গোবিন্দ" নাই। এতেকে চণ্ডীদাস-বিদ্যাপতিৰ গীতত যিখিনি ঠাই কবিৰ আত্ম-পৰীক্ষাই জিনি আছে, শঙ্কৰদেৱৰ কাব্যত সেই স্থান নিশ্চয় আত্ম-জয়ে অধিকাৰ কৰিছে; গতিকে শঙ্কৰদেৱৰ এনে আদি-ৰসৰ বৰ্ণনাৰ পিছত যি এটি পৰম প্ৰসাদ আৰু পৰম শান্তিৰ ভাব বাটচাই থাকে, চণ্ডীদাস বিদ্যাপতি আদিত তাৰ গম পাব নোৱাৰি। **হৰমোহনৰ** এই বিপুল মদন-উৎসৱ যে মদন-ভস্মৰ আন এটি উদাহৰণ তাক সহজে বুজিব পাৰি (৫৮৬-৯১ পদ)।

হৰমোহন যে অলপ আগতীয়া ৰচনা তাক ভণিতাই কয়—

ভাগৱত পদছবি ৰচিল শঙ্কৰ কবি, কৃষ্ণৰ চৰণ কৰি সেৱ ॥
শুনিয়োক বুদ্ধ লোক নিন্দা নকৰিবা মোক, যদি দেখা পদত দূষণ।
আমি জগতৰ শিষ্য জানি কৰা বিমৰিষ, মহন্তৰ ক্ষমাসে ভূষণ ॥"

বলিছলন দেঢ় কুৰিমান পদৰ মুঠ পাঁচটি কবিতাত সমাপ্ত।—

জগতকে পৱিত্ৰ কৰন্ত দৈত্যপতি। হৰিবো বিস্ময় দেখি বলিৰ ভকতি ॥
অন্তৰীক্ষে মহিমা বখানে সিদ্ধ মুনি। হেনয় বৈষ্ণৱ নতু দেখি নতু শুনি ॥

এনে বলি ৰজাক ছলি কেনেকৈ সুতললৈ পঠোৱা হৈছিল, তাক দেখুওৱা হৈছে। ইয়াৰ পাছত শ্ৰীকৃষ্ণৰ আদ্যোপান্ত কাহিনী বৰ্ণনাৰ কাব্যবোৰৰ আৰম্ভ। **শিশু-লীলা** দেঢ়শ ফাকিমান পদৰ মুঠ এঘাৰটি কবিতাৰ সমষ্টি। বিষ্ণুৰ অপৰূপ মূৰ্ত্তিৰ উন্মোচনেৰে এই কাব্যৰ আৰম্ভ। তাৰ পাছত কৃষ্ণৰ ব্ৰজলীলা আৰু যশোদাৰ লগত হোৱা বিভিন্ন কাহিনীৰ বৰ্ণনা। এইবোৰৰ তত্ত্ব বুজিবলৈ হলে তাৰ সঁচাৰ কাঠি পাব লাগিব। নামঘোষাত আছে—"অহঙ্কাৰ থাকন্তেও, সাক্ষাতে কৃষ্ণক পাৱে, শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তন ধৰ্ম্ম যাৰ ॥ ৬।" দেখাত অসম্ভৱ যেন লাগিলেও, ই সত্য; আৰু তাৰ সাক্ষী যশোদা। যশোদা এনে পৰম ভক্ত আছিল যে তেওঁৰ ভক্তিৰ বলেৰে "যাক যোগী নপাৱে ধ্যানত" সেই কৃষ্ণক তেওঁ পুত্ৰৰূপে গৰখীয়া লৰালৈও পাইছিল। "কহয় মাধৱ মাই কিনো তপ-সাইলি। ত্ৰিজগতপতি হৰি বাখোৱাল পাইলি ॥" (বৰগীত)। পাছে ইমানৰ সত্ত্বেও তেওঁৰ অহঙ্কাৰ একেবাৰে যে গুচা নাছিল, এই ত্ৰুটি লৈয়ে কৃষ্ণই

তেওঁক মাজে-সময়ে নচুৱাই বং চাইছিল ; পৰম ব্ৰহ্ম কৃষ্ণক তেওঁৰ পুত্ৰ বুলি ভ্ৰম কৰাই সেই কুটি। ভক্তৰ এই অহঙ্কাৰ চূৰ্ণ কৰিবলৈ কৃষ্ণই চেলু ললে, আৰু যশোদাই "বায়ো বেস্ত যেৱে মাটি নখাইলি" বোলা মাত্ৰই "বাইলন্ত বেস্ত প্ৰকাশিয়া আতি।"—

যশোদা সুন্দৰী দেখন্ত পাছে। সমস্ত জগত গৰ্ভতে আছে।
সাতোখান দ্বীপ সাতো সাগৰ। গিৰি বন নদী গ্ৰাম নগৰ ॥৬৭১।
বায়ু সূৰ্য্য শশী দিন আকাশ। তাৰাগণ তৈতে কৰে প্ৰকাশ ॥
সমস্ত জীৱ-জ্যোতিস্তেজ জল। সত্ত্ব ৰজস্তম ইন্দ্ৰিয় বল ॥৬৭২।
মন বুদ্ধি কাল কৰ্ম্ম যতেক। সৱাকো গৰ্ভত দেখে প্ৰত্যেক ॥
যতেক ধেনু গোপ-গোপী জাক। যশোদা দেখে তৈতে আপোনাক ॥৬৭৩।
পৰম শঙ্কাক পাইলন্ত সতী। অদ্ভুত দেখিয়া বোলন্ত য়াতি ॥
কিবা ভ্ৰম ভৈলা মোহক পায়া। দেখিলোঁ স্বপ্ন কিবা দেৱ-মায়া ॥৬৭৪।
কিবা জানে মায়া মোৰ তনয়। কৰিব নোৱাৰোঁ একো নিশ্চয় ॥
মুছিকন্ত মোৰ পুত্ৰ মানুষ। এহেন্তেসে বিষ্ণু আদি পুৰুষ ॥৬৭৫।
মই যশোদা মোৰ পুত্ৰ স্বামী। ব্ৰজৰ সৱে অধিকাৰী আমি ॥
হেন অহম্মম সদায়ে কৰোঁ। যাহাৰ মায়াত ওপজোঁ। মৰোঁ ॥
হেন জগন্নাথ হুয়োক গতি। খণ্ডায়োক আৰে মোৰ কুমতি ॥৬৭৮।

ভক্তৰ দৰ্প গুচিল ; কিন্তু যশোদাক নচুওৱাৰ মুদা মৰিল। এতেকে,

কৰিল বৈষ্ণৱী মায়া বিস্তাৰ। গুচিল বিষ্ণু-জ্ঞান যশোদাৰ ॥৬৭৯।
কৃষ্ণত পুত্ৰ বুদ্ধি ভৈল জাত। ধূলা জাৰি তুলি লৈল কোলাত ॥
পাড়ন্ত চুমা মুখে স্তন দিয়া। মোৰ আয়ু লই পুতাই জীয়া ॥৬৮০।

এইবাৰ যশোদাই অন্ততঃ গম পালে যে পৃথিবীখন সচাকৈয়ে ঘূৰণীয়া। দ্বিতীয় কাহিনীৰ আগতে শঙ্কৰদেৱে যেন সাক্ষাতে এগৰাকী অসমীয়া তিৰুতাৰ বিতোপন ফটোগ্ৰাফ (আলোক-চিত্ৰ) এটি লৈ যশোদা স্বৰূপে আমাক দেখুৱাইছে ; আৰু আকৌ সেই হ্ৰস্ব-ঝুনাৰ ক্ষিপ্ৰ গতিৰে সেই যশোদাৰ হৃদি-স্পন্দনো যেন আমাক ভালদৰে অনুভৱ কৰিব পৰাকৈ দিছে—

দিনেক যশোদা নন্দজায়া। আপুনি মথন্ত দধি গৈয়া ॥
কৃষ্ণৰ শৈশৱ লীলাক স্মৰি। কৃষ্ণগীত গায়ন্ত সুন্দৰী ॥৬৮৪।

ক্ষৌম বস্ত্ৰ পিন্ধি দিব্য কাচে। কটিত মেখলা বান্ধি আছে ॥
পুত্ৰস্নেহে স্ৰৱে দুয়ো স্তন। আজোড়ন্তে লড়ে ঘনে ঘন ॥৬৮৫॥
কণ্ঝুন কৰৱ কঙ্কন। শ্ৰম-জলে উজ্জ্বল বদন ॥
কৰ্ণত কুণ্ডল দোলে অতি। খসি পৰে খোপাৰ মালতী ॥৬৮৬॥
হাসি কোলে লৈয়া নন্দ-জায়া। দিলা স্তন পুত্ৰ মুখ চায়া ॥৬৮৮॥

এনে অৱস্থাতো নিঠুৰ কৃষ্ণ-ব্যাধে আকৌ আজলী যশোদাক চিটিকাত পেলাল; আৰু চিটিকা হল—"দেখন্ত উথলি দুগ্ধ পৰে। পুত্ৰ এৰি গৈলন্ত লৰড়ে ॥ ৬৮৮।" এই চিটিকাত পেলাবলৈ বুলিয়ে যশোদাক কৃষ্ণই কতনো অতপালি নকৰিল! তাৰ ফলত যশোদাৰ অকৌ এটি "স্নেপ্ শ্বট্"—

পাছে পাছে যশোদা খেদন্ত। ভয়ে লাগ মাৰক নেদন্ত ॥৬৯৩॥
যাক যোগী নপাৱে ধ্যানত। হেন হৰি পলান্ত ভয়ত ॥
পুত্ৰক খেদন্ত মহা সতী। শ্ৰোণীভৰে আক্ৰমিল গতি ॥৬৯৪॥
বেগত মেলান ভৈল খোপা। খসি পৰে মালতীৰ থোপা ॥৬৯৫॥

দ্বিতীয় বাৰ তেওঁ দেখিলে যে "অহংমম"ই তেওঁৰ দুটা কাল হল আৰু তাক গম পোৱা মাত্ৰই দুই দৈত্য অন্তৰ্ধ্যান হল। তাৰ আগতেই ভক্তিৰ জৰীৰে যশোদাই কৃষ্ণক প্ৰায় মেৰিয়াইছিল; "অহংমম" দুই দৈত্যৰ বাবে দুই আঙুল লুকাই আছিল, সি ততালিকে পূৰ হল।

শিশুলীলাৰ ভিতৰৰা ব্ৰহ্মা-স্তুতিও মহাপুৰুষীয়া ধৰ্মৰ তত্ত্ব আৰু স্বৰূপ নিৰ্ণয়ৰ ফালৰ পৰা বিশেষ মূল্যবান—

মই কেন দুৰ্বোধ দেখিয়ো ভগৱন্ত। মায়াদিৰো ঈশ তুমি অনাদি অনন্ত ॥
তোমাক পৰীক্ষোঁ মই মায়াক প্ৰকটি। অগনিৰ আগে যেন ক্ষুদ্ৰ ফিৰিঙটি ॥
গৰ্ভত থাকন্তে উদৰত ঘালে পাৱে। তাৰ অপৰাধক নধৰে যেন মাৱে ॥
তোমাৰ কুক্ষিতে আমি আছোঁ চৰাচৰ। হেন জানি ক্ষমিয়োক দোষ দামোদৰ ॥
ইটো ব্ৰহ্মপদ প্ৰভু আমাক নলাগে। কীট-পতঙ্গত জন্ম হৌক কৰ্ম্মভাগে ॥
তোমাৰ ভক্তৰ মাজে হুয়া একজন। সেৱা কৰি থাকোঁ প্ৰভু তোমাৰ চৰণ ॥
বৃন্দাবনে তৃণ হৈবোঁ তেবে মহাভাগ। পাইবোঁ ব্ৰজবাসীৰ চৰণ-ৰেণু লাগ ॥

কালী দমন প্ৰসঙ্গত কৃষ্ণৰ বিৰহ-ভাৱনাত করুণ ৰস—

বিষ লাগি পড়ি থাকিলা ঘুমি। মনুষ্যৰ চেষ্টা দেখায়া তুমি ॥৭৭১॥
দেখি শিশু সৱ মৰিল প্ৰায়। ধেনুগণে আউৰ তৃণ নখাই ॥

কৃষ্ণক চাহিয়া থাকিল বহি। চক্ষুৰ লোহ ধীৰে যায় বহি ॥৭৭২।
পুত্ৰ পুত্ৰ বুলি যশোদা চান্ত। কৃষ্ণৰ খোজত পড়ন্তে যান্ত ॥৭৭৫।
কৃষ্ণৰ সুন্দৰ বদন চাই। যশোদা কান্দন্ত গুণ বৰ্ণাই ॥
গোধূলি কোনে যাইবে বংশী বাই। কোনে মোক গৈয়া বুলিবে আই।
ধুলা জাৰি কাক কৰাইবো স্নান। কোনে কৰিবেক গোৰস পান ॥
কাক বিছাই দিবো শীতল তুলী। ডাকিবো কাক জাগ কৃষ্ণ বুলি ॥
সুন্দৰ বদনে বজায়া বেণু। প্ৰভাতে কোনে চৰাইবেক ধেনু ॥
কি ভৈল আজি মোৰ কৃষ্ণ বাপ। মৰিয়ো নেড়াইবো তোৰ সন্তাপ ॥

ৰাস-ক্ৰীড়া দহকুৰিৰ অধিক পদেৰে ওঠৰটি কৰিতাত সম্পূৰ্ণ। ই ভাগৱতৰ নিবহ-নিপানী চমু ভাঙনি; চৈতন্যদেৱৰ প্ৰচাৰিত মতৰ লগত অসমৰ বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ পাৰ্থক্য এয়ে যে ৰাধা-প্ৰধান সহজীয়া মতেৰে ই ভেজাল নহয়। মহাপুৰুষীয়া ধৰ্মত শ্ৰীকৃষ্ণৰ লীলা অকল কোনো এগৰাকী গোপীৰ লগত নহয়; ই সদো গোপীৰ লগত; আৰু ইয়াত গোপীসকল জীৱাত্মা আৰু কৃষ্ণ পৰমাত্মাৰ প্ৰতীক।

ৰাস-ক্ৰীড়াৰ আৰু এটি তথ্য জীৱ-ঈশ্বৰ-সংসাৰ সম্বন্ধ। "সুস্বৰ মধুৰ কৰি হৰি গাইলা গীত"; আৰু ঈশ্বৰ কৃষ্ণৰ এই নিমন্ত্ৰণত জীৱ-গোপী যে মতলীয়া হৈ উঠিব ই স্বাভাৱিক। বাহ্যিক সম্বন্ধত জীৱৰূপী গোপীৰ পতি বা গৰাকি হল সংসাৰ; আৰু এই সম্পৰ্কত ঈশ্বৰ বা পৰমাত্মা হল উপপতি। গোপীসকল গৈ পোৱাত এই সমস্যাকে কৃষ্ণই উত্থাপন কৰিলে; আৰু স্বৰূপ অৱস্থাৰ উপলব্ধিৰ বাবে ই সম্পূৰ্ণ প্ৰাসঙ্গিক। এই পৰীক্ষাত গোপীসকল উত্তীৰ্ণ হল; শ্বেতাশ্বতৰ উপ-নিষদত কোৱা "পতিং পতীনাং পৰমাং পৰস্তাৎ" ভাৱৰ উপলব্ধি গোপীৰ হোৱা বুলি বুজিল। আৰু নাৰদীয় ভক্তি-সূত্ৰৰ ভাষাৰে "ন তত্ৰ বিস্মৃতিজ্ঞানাপবাদঃ" দেখি, কৃষ্ণই ৰাস জুৰিল।—

কহিলা যিটো কুলস্ত্ৰীৰ ধৰ্ম। তোমাতে আছোক যি সৱ ধৰ্ম ॥৮৩০।
জগতৰে বন্ধু আতমা তুমি। সমস্ত ধৰ্মৰ আপুনি ভূমি ॥
তুমি আত্মা হেন জানি সম্প্ৰতি। তোমাতেসে কৰে ভকতে ৰতি ॥৮৩১।

কিন্তু অলপতেই গোপীৰ "অহম্মম" জাগিল, আৰু তাক চূৰ্ণ কৰিলৈ দৰ্পহাৰী ভগৱন্ত অন্তৰ্ধ্যান হল। বিৰহত মতলীয়া গোপীৰ বৰ্ণনাত শঙ্কৰদেৱে যি অতুলন করুণ ৰস ফুটাই তুলিছে সি জগতৰ শ্ৰেষ্ঠতম কবিসকলৰো আদৰৰ বস্তু হল-হেতেন।—

উচ্চ বৃক্ষ দেখি সোধে সাদৰি । শুনিয়ো অশ্বথ বট পাকড়ি ॥
যাহন্তে দেখিলা নন্দকুমাৰ । নেন্ত চুৰি কৰি চিত্ত আমাৰ ॥৮৫৪।
হে কুৰুবক অশোক চম্পা । কহিয়া কথা কৰঁা অনুকম্পা ॥
মানিনীৰ দৰ্প কৰিয়া চুৰ । জানাহা কৃষ্ণ যান্ত কত দুৰ ॥৮৫৫।
ওৰা তুলসী সন্নিধান দিয়ঁা তুমি গোবিন্দৰ চৰণ-প্ৰিয়া ॥
যাহান্তে দেখিলা নন্দকুমাৰ । প্ৰাণতো অধিক প্ৰিয় আমাৰ ॥৮৫৬।
হে জাতী যুথী সখী মালতী । কৃষ্ণ-পৰশে কি লভিলা গতি ॥
সমস্ত গোপাৰ জীৱন-ধন । দেখিলা যাহান্তে নন্দ-নন্দন ॥৮৫৭।
হে আম জাম বেল বকুল । নাহি উপকাৰী তোমাৰ তুল ॥
কৃষ্ণৰ বিৰহে দেখোঁ আন্ধাৰ । কোৱঁা কৈক গৈল প্ৰাণ আমাৰ ॥৮৫৮।
কিনো তপ ওৰা কৰিলা ভূমি । কৃষ্ণৰ চৰণ পৰশি তুমি ॥
মিলি আছে আতি আনন্দ ভাৱ । দেখোঁ ৰোমাঞ্চিত তোমাৰ গাৱ ॥৮৫৯।
পূৰ্ব্বতো ৰৱাহে আছে আলিঙ্গি । তুমি সৰ্ব্বকালে কৃষ্ণৰ সঙ্গী ॥
দেখিছা কৃষ্ণক জানো নিশ্চয় । কহিয়ো আমাত হুয়ো সদয় ॥৮৬০।
মৃগ-পত্নী সখী দেখিলা হৰি । তোমাৰ নেত্ৰৰ আনন্দকাৰী ।
যান্তে প্ৰিয়া সমে গতি-বিলাসে । হেৰা কুন্দ গন্ধ কুসুম-বাসে ॥৮৬১।
কতো গোপী বোলে শুনিয়ো বাণী । লতাত কৃষ্ণৰ পুছা কাহিনী ॥
কৃষ্ণৰ নখৰ পৰশ পাই । দেখোঁ পুলকিত সমস্ত কায় ॥ ৮৬২।

ইয়াৰ পাছত আকৌ যমুনাৰ বালিত নামি গোপীৰ বিতোপন কৰুণ বিলাপ—

শৰত কালৰ বিকশ পদ্মৰ উদৰক শ্ৰীক নিন্দে ।
হেনয় নেত্ৰৰ কটাক্ষে আমাক মাৰিছাঁ তুমি গোবিন্দে ॥৮৯২।
নিকিনিলা দাসী ভজিলোহো আসি গীততে হুয়া দগধ ।
কটাক্ষে মাৰিলে বধ নলাগে কি অস্ত্ৰে কাটিলেক বধ ॥৮৯৩।
ব্ৰজ হস্তে ধনু চাৰিবাক যাহা আমাৰ মনে অসুখ ।
জানো পাদ-পদ্মে তৃণ-শিলা লাগি প্ৰাণনাথে পান্ত দুঃখ ॥৮৯৯।

কংসবধ দহ কুৰিৰ ওপৰ পদৰ পোন্ধৰটি কৰিতাত সম্পূৰ্ণ। কৃষ্ণৰ এই মথুৰা যাত্ৰা-প্ৰসঙ্গৰ উপযোগী "জয় হৰি জয় ৰাম" ঘোষাৰে গোপীৰ বিলাপৰ কৰিতাটিও কাব্য-জগতৰ এপাহি অপূৰ্ব পাৰিজাত—

ৰথে চড়ি লড়িলা মুৰাৰি । পড়ি পড়ি কান্দে গোপ-নাৰী ॥
হৰিৰ বিৰহে দেহা তাঁৰে । যেন ভৈল বাতুল স্বভাৱে ॥১০৫৩॥
কৃষ্ণ কৃষ্ণ বুলি গেড়ি দেয় । আমাৰ প্ৰাণক কোনে নেয় ॥
ক্ৰুৰ অক্ৰুৰ ভৈল বৈৰী । জীৱ কাঢ়ি নেয় কেন কৰি ॥১০৫৪॥
কিনো হৰি নিদাৰুণ ভৈল । গোকুল অনাথ কৰি গৈল ॥
কৃষ্ণ বিনে কি কৰে জীৱনে । আউৰ কোন যাইব বৃন্দাবনে ॥ ১০৫৫॥
প্ৰভাতে ৰাখিব কোনে ধেনু । কোনে বাইব সুললিত বেণু ॥
কোনে চাইব কটাক্ষে নিৰক্ষি । জুড়াইব হৃদয় কাক দেখি ॥১০৫৬॥
কোনে দিবে বংশীৰ নিস্বান । কি দেখি ৰাখিবোঁ আৰে প্ৰাণ ॥
আমাৰ জীৱনে নাহি সুখ । আউৰ নেদেখিবোঁ কৃষ্ণ-মুখ ॥১০৫৭॥
নীল আকুঞ্চিত যাৰ কেশ । শিৰে ৰত্ন কিৰীটি সুবেশ ॥
ভ্ৰুৱ যুগ মদনৰ চাপ । দৰশনে হৰে হৃদি-তাপ ॥১০৫৮॥
ৰুচিকৰ কমল লোচন । সুধা সম মধুৰ বচন ॥
সুষম ললাট গণ্ডস্থল । চাৰু কৰ্ণে মকৰ কুণ্ডল ॥১০৫৯॥
নাসা তিল কুসুম সুন্দৰ । শোভে অতি অৰুণ অধৰ ॥
দশন দাড়িম্ব বীজ পান্তি । হাস্যে জিনে চন্দ্ৰমাৰ কান্তি ॥১০৬০॥
কম্বু কণ্ঠে কৌস্তুভ প্ৰকাশে । সূৰ্য্য যেন উদিত আকাশে ॥
সিংহ-বন্ধ স্কন্ধ সুপ্ৰসন্ন । ভুজযুগ ৰত্নৰ মোলান ॥১০৬১॥
কেয়ূৰ কঙ্কণ তাতে জ্বলে । ৰত্নৰ গুলিয়া শোভে গলে ॥
হিয়াত শ্ৰীবৎস কৰে কান্তি । যেন মেঘে বলাকাৰ পান্তি ॥১০৬২॥
পীত বস্ত্ৰে শোভে তনু কালা । আপাদ-লম্বিত বনমালা ॥
তাতে পড়ি অনেক ভ্ৰমৰে । মধু-লোভে পড়িয়া গুঞ্জৰে ॥১০৬৩॥
বক্ষঃস্থলে মুকুতাৰ হাৰ । আকাশী গঙ্গাৰ যেন ধাৰ ॥
ৰত্নৰ মেখলা কটি মাঝে । সোণাৰ কিঙ্কিনী তাতে বাজে ॥১০৬৪॥
কৰিকৰ উৰু নিৰুপম । চৰণ পঙ্কজ মনোৰম ॥
ধ্বজ বজ্ৰ অঙ্কুশে অঙ্কিত । ৰত্নময় নূপুৰে ৰঞ্জিত ॥১০৬৫॥
ভকতৰ হৃদয়-বন্ধন । নেদেখিবোঁ সি হেন চৰণ ॥
কন্দৰ্প কোটিক ৰূপে জিনি । গোকুলে প্ৰকাশে যদুমণি ॥১০৬৬॥

"এ প্ৰাণ হৰি। গৈল এড়ি॥" ঘোষাৰে পিছৰ কবিতাতো—

হেন হৰি ভৈলোঁহো বঞ্চিত। কিমতে ধৰিবোঁ আৰে চিত্ত॥
সুপ্ৰভাত মথুৰা পুৰীৰ। মুখ-পদ্ম দেখিব স্বামীৰ॥১০৬৮।
জীৱৰ জীৱন প্ৰাণপতি। আজি পাইব কোন ভাগ্যৱতী॥
কিনো সুপ্ৰসন্ন ভৈল বিধি। হাতে পাইল গোকুলৰ নিধি॥ ১০৬৯।
মুখ-পদ্ম চন্দ্ৰ নোহে সৰি। আনন্দে দেখিব নেত্ৰ ভৰি॥১০৭০।

অতি বিস্ময়জনক কথা, করুণ ৰসৰ বানেৰে এই কেইটি কবিতাত পাঠকক বুৰাই থৈ ততালিকে এটি নে দুটি পিছৰ কবিতাত অক্ৰূৰৰ স্তুতিত আকৌ সেই শিলাময় দাৰ্শনিক তত্ত্বলৈ আহিল—

নজানি লোকে আন দেৱ পূজে। সিয়ো বিধি-হীনে তোমাকে যজে॥
যেহেন নদ-নদী সমুদায়। অনেক পথে সাগৰক যায়॥

"কায়স্থ শঙ্কৰে এভু ভণে। ১০৭৫।" এনে ভণিতাৰ পৰাও **কংসবধ** শঙ্কৰদেৱৰ আগ-বয়সৰ ৰচনা বুলি জানি; চৰিত-পুথিৰ উল্লেখ আগতে কৰি অহা হৈছে।

ব্ৰজধাম এৰি মথুৰালৈ গৈ শ্ৰীকৃষ্ণই তাৰ পৰা গোপীসকললৈ যি "বচন-সন্দেশ" উদ্ধৱৰ যোগেদি পঠাইছিল, সেয়ে **গোপী-উদ্ধৱ-সম্বাদ**। স্বৰূপতে ই (১২৪০-৬৩ পদ) ২৪ ফাকি বা ৯৬ শাৰী পদৰ এটি প্ৰধানমান বিতোপন কবিতা। উদ্ধৱক কৃষ্ণই পঠিয়াইছে বুলি বুজি নন্দই আদৰি নিয়াৰ পাছত—

যশোদা কান্দত কৃষ্ণক স্মৰি। চক্ষুৰ লোহ পড়ে সৰসৰি॥
সোধন্ত ৰাম-মাধৱৰ কথা। এড়িলন্ত কৃষ্ণে আমাৰ বেথা॥১২৪২।
মাৱ-বাপ পাই নাইল দুনাই। আমাক কৰিল অনাথ প্ৰায়॥১২৪৩।
উদ্ধৱৰ বোলে দুয়ো জুড়াইল। কৃষ্ণৰ কথাতে ৰাত্ৰি পোহাইল॥১২৪৪।
গোপীগণ আতি ব্যাকুল চিত। গাৱে উজাগৰে কৃষ্ণৰ গীত॥১২৪৫।

সোণৰ ৰথখনি দেখি পোনেই আকৌ কংস-দূত অক্ৰূৰ আহিছে বুলি "ডাকিয়া পাৰে অক্ৰূড়ক গালি। ১২৪৭।" আকৌ উদ্ধৱক দেখি তেওঁক কৃষ্ণ বুলি ভ্ৰম, ইত্যাদি॥ কিন্তু গোপীৰ এই সকলো "আবদাৰ" প্ৰকাশ পাইছে মুঠেই আধাফাকি পদত—

থুহি গোকুলক স্মৰিবা কেনে। পুষ্প চুম্বি এড়ে ভ্ৰমৰে যেনে॥ ১২৫২।

কুব্জীৰ বাঞ্ছাপূৰণ আৰু **অক্ৰূৰৰ বাঞ্ছাপূৰণ** আদি একোটি কবিতাৰ আখ্যান; তাৰ হাকোটাতো একোটি বহুমূলীয়া তত্ত্বৰ উপদেশ গুঁথা হৈছে, যেনে—

যত নদী-নদ সিয়ো তীৰ্থ হয়, শিলাৰ প্ৰতিমা দেৱ।
তেসবে পৱিত্ৰ কৰে যেৱে পুনু বহুকাল কৰে সেৱ ॥
দেখিলে মাত্ৰকে ভকতে পৱিত্ৰ কৰে লোক নিৰন্তৰ।
দেৱে-তীৰ্থে জানা ভকতজনৰ অনেক মহদন্তৰ ॥

জৰাসন্ধ যুদ্ধ, কালযৱন বধ আৰু মুচুকুন্দ স্তুতিও তেনে শিক্ষামূলক আখ্যান, আৰু এইবোৰৰ ভিতৰেদিও তেনে উপদেশকে ভৰাই দিয়া হৈছে— "যোগক অভ্যাসে যিটো ভকতিক এড়ে। তাহাৰেসে মন হুনাই সংসাৰত পৰে ॥ ১৩৯৩।" ভাগৱত শাস্ত্ৰ লাভ কৰাৰ পাছৰ পৰা শঙ্কৰদেৱে যোগ অভ্যাস এৰি দিয়া বুলি চৰিত-পুথিত লিখা কথাৰ প্ৰমাণ ইয়াতো পাব পাৰি। স্যমন্তক হৰণ ইয়াৰ ভিতৰত অতি সৰবৰহী কাব্য।—

মণিৰ মহিমা কি কৈবো আৰ। সুৱৰ্ণ নিতে শ্ৰৱে অষ্ট ভাৰ ॥
যিখানে থাকে সিটো স্যমন্তক। নাহিকে দুৰ্ভিক্ষ মাৰি-মৰক ॥১৪১৫।
নাহিকে ব্যাধি ব্যাঘ্ৰ সৰ্প ভয়। একো উপসৰ্গ নোপজে তয় ॥১৪১৬।

এই মণিৰ বাবে জাম্বৱন্তৰ লগত হোৱা কৃষ্ণৰ যুদ্ধত ঝুমুৰি বা গজগতি ছন্দত যি বৌদ্ৰৰসৰ অৱতাৰণা, তাত ধ্বনি-অনুপ্ৰাস বিতোপন—

হেন শুনি জাম্বৱন্ত। ধাইলা মহা বলৱন্ত ॥
নিচিনি স্বামীক পাছে। ধৰিলন্ত যুদ্ধ-কাচে ॥১৪২৮।
দুয়ো হুয়া মহা ক্ৰুদ্ধ। লগাইলেক ঘোৰ যুদ্ধ ॥
দুয়ো মাতঙ্গৰ লীলা। বৰিষে পৰ্ব্বত-শিলা ॥১৪৩১।
যুঝিলন্ত মালবন্ধে। ধৰি ভৰি ভৰি ছন্দে ॥১৪৩২।
দুইবো দুইকো নাহি তুষ্টি। হানে বজ্ৰ সম মুষ্টি ॥ ১৪৩৩।

নাৰদ-কৃষ্ণদৰ্শন আৰু বিপ্ৰ-পুত্ৰ আনয়ন আখ্যানযুক্ত কাব্য। বিপ্ৰ পুত্ৰক বিচাৰি কৃষ্ণাৰ্জ্জুনৰ লোকালোক গমনৰ বৰ্ণনা বিস্ময়কৰ—

অৰ্জ্জুনক বুলি হেন বাণী। দিব্য ৰথে চড়ি চক্ৰপাণি।
ধৰিল উত্তৰ দিশ পথ। অৰ্জ্জুনে ডাকন্তে যান্ত ৰথ ॥
সাতোখান পৃথিবী এড়াইল। গৈয়া সাতো সাগৰ ছড়াইল ॥
ধৰি মহা মনোজৱ গতি। গৈলা লোকোলোকৰ সিভিতি ॥ ১৫৫২।
প্ৰবেশিলা ঘোৰ অন্ধকাৰে। ঘোড়া আৰ যাইবাক নপাৰে ॥
হেন দেখি যোগেশ্বৰ হৰি। আগক হানিলা চক্ৰ ধৰি ॥ ১৫৫৩।

হাজাৰেক সূৰ্য্য যেন জ্বলে। তাহাৰ পাছত ঘোড়া চলে॥
ঘোৰ তমো তৰিয়া সত্বৰে। জ্যোতিষ্পুঞ্জ পাইল তাত পৰে॥ ১৫৫৫।
ৰশ্মি লাগি চক্ষু ফুটে দেখি। মুদিলা অৰ্জ্জুনে দুই আখি॥
তাক এৰি জল পাইলা গই। ঘোৰ উৰ্ম্মি বায়ু উথলয়॥ ১৫৫৬।
দুয়ো গৈয়া দেখিলা প্ৰত্যেক। স্ফটিকৰ স্তম্ভ হাজাৰেক। ১৫৫৭।
দিব্য গৃহ প্ৰকাশন্তে আছে। পশিলা ভিতৰ তাৰ পাছে॥
অনন্তক গৈয়া ভৈল ভেট। তুলি আছে হাজাৰেক ফেট॥ ১৫৫৮।
ফণা-মণি কৰে তিৰিমিৰি। প্ৰকাশন্ত যেন শুক্ল গিৰি॥

দামোদৰ বিপ্ৰাখ্যানত বামুণ-বামুণীৰ চিত্ৰ চমৎকাৰ—

আছিল দৰিদ্ৰ বিপ্ৰ দামোদৰ বৈষ্ণৱ অতি পৱিত্ৰ॥
কৃষ্ণএৰে তান মহা মিত্ৰৰতি পঢ়ন্তে গুৰু গৃহত।
খাইৰে-খুন্টিবাক একোৱে নাহিকে বস্ত্ৰহীন শৰীৰত॥ ১৫৮০।
অতি পতিব্ৰতা তাহান ব্ৰাহ্মণী দুঃখে দণ্ডে যুগ যায়।
কাম্পন্তে আসিয়া স্বামীক বুলিলা মুখৰ মাত নোলায়॥
শুনিয়োক স্বামী মন্দভাগী আমি সহিবো কত নিকাৰ॥ ১৫৮৩।
ভাৰ্য্যাক বোলন্ত যি পাবা সন্দেশ আনি দিয়া ঝাণ্টে উঠি।
শুনিয়া ব্ৰাহ্মণী মাগি আনিলন্ত চাউল-চিৰা চাৰি মুঠি॥ ১৫৮৩।
কানিৰ টোপলি বান্ধি আনি দিলা ব্ৰাহ্মণে কাষত লৈলা।
কৃষ্ণৰ চৰণ দেখিবাক মনে দ্বাৰকাক লাগি গৈলা॥ ১৫৮৪।

দৈৱকীৰ পুত্ৰ-আনয়ন আৰু **বেদ-স্তুতিত** সেইদৰে আখ্যানৰ চলেৰে শঙ্কৰদেৱে নানান তত্ত্ব দেখুৱাইছে। শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ অদ্বৈতবাদেই শঙ্কৰদেৱৰ প্ৰচাৰিত মতৰ যে অধিক ওচৰ, তাক আৰু স্পষ্টকৈ বুজিব পাৰি—

তোমাৰ অদ্বৈত ৰূপ, পৰম আনন্দ পদ,
তাতে মোৰ মগ্ন হোক চিত্ত॥ ১৬৭০।
মুহি নাৰায়ণ দিয়া, শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন ভক্তি,
নোহো যেন বেদত অধীন॥ ১৬৭৩।

ইয়াত অৰণ্যে বেদ মানে কৰ্ম্মকাণ্ডৰ কথাকে কোৱা হৈছে। **লীলা-মালাত** কৃষ্ণ-অৱতাৰৰ আদ্যোপান্ত বিৱৰণ পাঁচ কুৰিবো ডাকৰ পদত সাতোটি কৰিতাৰ ভিতৰত আটক-খুনীয়াকৈ বৰ্ণোৱা হৈছে।

বৈকুণ্ঠ-প্ৰয়াণৰ লগৰ কাব্য **উদ্ধৱ-সম্বাদৰ** বিৱৰণ আগতে দিয়া হৈছে। শঙ্কৰদেৱৰ প্ৰচাৰিত দাৰ্শনিক তত্ত্ব আকৌ সংক্ষেপে উদ্ধৱ-কৃষ্ণ প্ৰসঙ্গত বৰ্ণাইছে (১৮১৮-২৪)। **উড়েষা বৰ্ণন** শঙ্কৰদেৱৰ কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ পৰিশিষ্টৰ ভিতৰুৱা আৰু ব্ৰহ্ম পুৰাণৰ পৰা সংগৃহীত বিৱৰণ। ই গুৰুজনাৰ আগবয়সৰ ৰচনা; পাছত কোনো আসোঁৱাহ আশঙ্কা কৰি শঙ্কৰদেৱে ইয়াক বাদ দিব খোজাত চতুৰ মাধৱদেৱে কাকুতি কৰি "কৃষ্ণ-সূৰ্য্য ভৈলন্ত উদিত। নাম-ধৰ্ম্ম কৰিল বিদিত॥" আদি ঘোষাৰে শেষ দুই অধ্যায় লিখাই তাক পৰিশিষ্টত ঠাই দিয়াৰ বুলি কিম্বদন্তী প্ৰচলিত আছে। ইয়াৰ প্ৰসিদ্ধ পদ—

মায়াতেসে দেখয় বিবিধ পৰিচ্ছেদ। স্বৰূপত তোমাৰ নাহিক কিছু ভেদ॥
চৈতন্য স্বৰূপে ব্যাপি এক নিৰঞ্জন। তোমাক বুলিব দ্বৈত কোন অজ্ঞ জন॥

অৰুণ শঙ্কৰদেৱৰ নিজৰ ৰচিত একুৰি পাঁচখন কাব্যৰ সংগ্ৰহ **কীৰ্ত্তন-ঘোষা** প্ৰথমতঃ অসমৰ বৈষ্ণৱ ধৰ্ম্মৰ তথা শঙ্কৰদেৱৰ আদি আৰু ঘাই গ্ৰন্থ; ইয়াক নিয়মিতভাৱে অসমীয়া বৈষ্ণৱ মাত্ৰেই থাপনা পাতি সেৱা কৰে। তদুপৰি ইয়াক ধৰ্ম্ম-উপদেশ ৰূপে তাল ধৰি চাপৰি বজাই গাবলৈহে যে আদিতে ৰচা হৈছিল, ইয়াৰ নামেই তাৰ সাক্ষী; গতিকে সাহিত্যিক মূল্য-নিৰপেক্ষভাৱে ইয়াৰ এনে এটা স্বতন্ত্ৰ মূল্য আছে যে সাহিত্যিক গুণত ইয়াতকৈ কুৰি গুণে হীন হোৱা হলেও ই ধৰ্ম্মগ্ৰন্থৰূপে এতিয়াৰ সমানেই পূজনীয় হৈ থাকিব পাৰিলেহেঁতেন। কিন্তু অসমীয়াৰ সৌভাগ্যৰ হেতুকে সাহিত্যিক মূল্যতো শঙ্কৰদেৱৰ তথা অসমীয়া বৈষ্ণৱ সাহিত্যৰ ই আদি হৈও শ্ৰেষ্ঠতম গ্ৰন্থ; অসমীয়া ধৰ্ম্মজগতৰ দৰে সাহিত্য-জগততো এক নতুন যুগ-প্ৰৱৰ্ত্তনকাৰী ই এক বিজয় স্তম্ভ। সমসাময়িক সমাজ আৰু সাহিত্যৰ যে কথাই নাই, এই পাঁচ শ বছৰেও ইয়াৰ আদৰ টুটা নাই, বৰঞ্চ বাঢ়িছেহে। আধুনিক সাহিত্যিক বিচাৰতো কি ছন্দ, কি অলঙ্কাৰ, কি ভাৱ, কি অৰ্থ, সকলো ফালৰ পৰাই জুইত পৰীক্ষা কৰা সোণৰ দৰে ইয়াৰ জেউতি চৰেহে, কেতিয়াও ম্লান নপৰে। কালিদাসৰ কুমাৰসম্ভৱ বা ৰঘুবংশ, মিল্টনৰ স্বৰ্গহৰণ বা পুনঃস্বৰ্গলাভ বোলা অমৰ কাব্যবোৰতো কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ নিচিনাকৈ ভাৱ বা ৰসৰ সমনিৰ লগে লগে উপযোগী ছন্দৰ অৱলীলা দেখিবলৈ পোৱা নহয়। কাব্যচৰ্চ্চা নিতান্তই গৌণ আৰু ভগৱদ্ভক্তিয়েই প্ৰকাশ্যভাৱে মুখ্য উদ্দেশ্য হলেও, ছন্দ-বৈচিত্ৰ্যৰ দৰেই ইয়াৰ শব্দ-বিন্যাসৰ পৰিপাটি গুণলৈ মন কৰিলে বিস্ময় নামানি নোৱাৰি; অথচ তাত কবিৰ যত্ন-

সাধ্যতাৰ কোনো সাঁচ বহা দেখিবলৈ পাবলৈ নাই ঃ "কৃষ্ণ দিলে যেন মতি, যেন কৰে সৰস্বতী, বিৰচিলোঁ সেই মতি প্ৰায়। ৬০৮।" বুলি যেন স্বৰ্গীয় প্ৰতিভাশালী কবিয়ে হেলাৰঙে লিখি গৈছে।

কীৰ্ত্তন-ঘোষাত শব্দালঙ্কাৰ, বৰ্ণানুপ্ৰাস, ধ্বন্যনুপ্ৰাস, শ্লেষ, ৰূপক, ভেদ, যোগ, কল্পনা, আবেগ, গঠন আদিৰ বিভিন্ন পৰ্য্যায়ৰ অলঙ্কাৰবিলাকৰ আদি-অন্ত নাই ; যেন, "নদ-নদী অশেষ বিশেষ সৰোবৰ।" তদুপৰি "শৃঙ্গাৰবীৰকৰুণাদ্ভুত-হাস্যভয়ানকাঃ। বীভৎসৰৌদ্ৰে চ ৰসাঃ কন্থ শান্তস্তথা।"—নৱৰসৰ অৱতাৰণা আৰু বৰ্ণনা-বৈচিত্ৰ্যত, শঙ্কৰদেৱৰ নিজ ভাষাৰেই "ছয় ঋতু এককালে বসন্ত উদয়" আৰু "হৰমোহন"ৰ মোহিনীৰ নিচিনা "কোনো অঙ্গে নাহি খতি-খুণ।" কিন্তু সামান্য একোটা শব্দৰ প্ৰয়োগৰ সহায়েৰে স্বৰ্গীয় প্ৰতিভাৰ শিল্পীয়ে নিপুণ যাদুকৰৰ দৰে ব্যঞ্জনাৰ অপূৰ্ব ইন্দ্ৰজাল তৰিছে, দেখিলে বিস্ময় নামানি নোৱাৰি। যৎকিঞ্চিৎ উদাহৰণ স্বৰূপে, **হৰ-মোহন** কাব্যৰ প্ৰথমটি কবিতাত "নয়নে দেখিবোঁ কৃষ্ণ ভৈল যেন নাৰী" বুলি মনতে পাঙি গোৰীৰ সৈতে হৰ বৃষভ উঠি গৈছেহে, "শঙ্কৰক দেখি হৰি তুলিলন্ত হাসি!" যেন ৰাম নৌ হওঁতেই সাতকাণ্ড ৰামায়ণ অন্তৰ্য্যামীয়ে লিখি পেলাইছে! তদুপৰি প্ৰথম ফাকি পদতে "বিপৰীত স্ত্ৰী-মায়া দেখি মাধৱৰ," তাত স্বয়ং মাধৱে স্ত্ৰী-মায়া ধৰাটো যেনে ওলটা কথা তাকে কেনে স্পষ্টকৈ বুজাইছে। আকৌ, **ৰাস-ক্ৰীড়াত** কাম-ক্ৰীড়া উপশমৰ পাছৰ দিনবোৰত "কতো গোপী যশোদাত কহয়ে অদ্ভুত। বেণু-বাদ্যে কুশল তোমাৰ প্ৰিয় সুত॥ যখন বংশীক চুম্বি তোলে স্বৰ জাতি। ব্ৰহ্মা ৰুদ্ৰ আদি দেৱো হোৱে মোহ আতি॥ ৯৯৩।" এই "চুম্বি" শব্দৰ ভিতৰেদি যেন গোপীসকলে যোৱা ৰাতিৰ কৃষ্ণৰ কাম-চেষ্টাৰ স্বৰ্গীয় চুম্বনৰ সোৱাদ শৰীৰ শিঁহৰাই মনতেই পুনৰ উপভোগ কৰিছে। **হৰ-মোহনতো** শিৱৰ ব্যৱহাৰত ঋষিগণে "বিষ্ণু বিষ্ণু স্মৰি সৱে চপৰাইল মাথ। কিনো বিপৰ্য্যয় ভোল ভৈল গৌৰীনাথ॥ ৫৭৬।" ইয়াত পোনতে হৰি ভগবান বা এনে আন শব্দ নিদি "বিষ্ণু বিষ্ণু" বুলি যেন আৰম্ভতে বিষ্ণুৰ পুৰীত বিষ্ণুৰ কাৰলৈ যোৱা কথা শিৱক সোঁৱৰাই দিব খুজিছে, আৰু তাৰ পাছত ভোলানাথ বা ভূতনাথ আদি শব্দ নিদি "গৌৰীনাথ" বুলি যেন তেওঁ যে গৌৰীৰ পতি, গৌৰী যে তেওঁৰ কাষতে আছে, এই ইঙ্গিতেৰে তেওঁক সজাগ কৰি দিবলৈ উচ্‌পিচ্ কৰিছে! **প্ৰহ্লাদ-চৰিত্ৰত** জয়-বিজয়ক চাৰি সিদ্ধই শাপ দিছে—

পাৰিষদ বোলাই কৰাঁহা চটি। নোহিকা বৈষ্ণৱ দুয়ো কপটী ॥
বৈকুণ্ঠৰো আনা দুৰ্দ্ধশ বড়। ঐৰ পৰা তোৰা দুহাস্তো পড় ॥ ২৪২ ।

ইয়ান খণ্ডতো উভয় পক্ষৰ মৰ্যদা ৰাখিছে, এবাৰো "তই" বোলা নাই। ইফালে **হৰ-মোহনত** "তই"ৰ মূল্য আৰু মৰ্যদা বঢ়াইছে—

যেহি লাগে বোল বান্ধে তাক মই কৰোঁ। মুখ চাই নমাত আতেসে ৰব হাবোঁ ॥
তই যেবে নাহস আপুনি চাপোঁ কোল। এহি বুলি লাসে লাসে হুয়া যাস্ত ভোল ॥

এই দৰেই **বিপ্ৰপুত্ৰ-আনয়নত** "মনোজয় গতি"ৰে "লোকালোকৰ সিভিতি" পাই—

প্ৰবেশিলা ঘোৰ অন্ধকাৰে। ঘোড়া আৰ যাইবাক নপাৰে ॥
হেন দেখি যোগেশ্বৰ হৰি। আগক তুলিলা চক্ৰ ধৰি ॥

দয়াময়, গোপীনাথ আদি হুবুলি "যোগেশ্বৰ" বোলাৰ মৰ্ম্মই এই যে যোগৰ বলেৰে যোগৰ গৰাকীয়েহে এই কাম সম্পন্ন কৰিব পাৰে। এই অনুক্ৰমে অলেখ উদাহৰণ দি দেখুৱাব পাৰি কাব্যশিল্পী ৰূপেও জগতৰ সাহিত্যত শঙ্কৰদেৱৰ ঠাই কিমান ওখত। কিন্তু ইয়ানৰ সত্ত্বেও খন্তেকো পাহৰিব নালাগিব, **কীৰ্ত্তন-ঘোষা** অসমীয়া প্ৰথম আৰু প্ৰধান ধৰ্ম্মগ্ৰন্থ, আৰু বাহিৰৰ প্ৰসঙ্গবোৰ এৰিলে শাহত ই এক বিশ্বজনীন ধৰ্ম্মৰ প্ৰচাৰ কৰিছে।

হৰিশ্চন্দ্ৰ উপাখ্যান সম্পৰ্কে কথা-গুৰুচৰিত্ৰৰ এটি আখ্যানত কোৱা হয়, পাটবাউসীতে গোপাল নামে ভকত এজনে এই পুথিৰ পদ গাই চাউল মাগি সৰহ চাউল পোৱা শুনি শঙ্কৰদেৱে খেদ কৰিছিল—"ভকতিৰ চাৰি খুটি মাৰি প্ৰথমে কৰা শাস্ত্ৰখানি ভিক্ষুক হল।" এই কাহিনীৰ পৰা আৰু পুথিৰ ৰচনা আদি ভিতৰুৱা প্ৰমাণৰ পৰাও ইয়াক শঙ্কৰদেৱৰ আগ-বয়সৰ ৰচনা বুলি বুজিব পাৰি; **কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ** আৰম্ভণৰ আগ নহলেও ই তাৰ ভিতৰতে লিখা হব পাৰে, যিহেতুকে একুৰি পাঁচখন কাব্যৰ সেই কাব্যকোষ সমাপ্ত কৰিবলৈ শঙ্কৰদেৱে নিশ্চয় ভালেমান বছৰ লৈছিল। পাতনিতে—

মাৰ্কণ্ডেয় পুৰাণৰ কথাতে প্ৰধান। পয়াৰে ৰচিলোঁ হৰিশ্চন্দ্ৰ উপাখ্যান ॥
বিষ্ণু-বৈষ্ণৱৰ কথা দুয়ো সমতুল। শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তনে কৰা পাপৰ নিৰ্ম্মূল ॥
চাণ্ডাল পৰ্য্যন্ত কৰে সৱাকে পৱিত্ৰ। জানি নিৰন্তৰে শুনা বৈষ্ণৱ চৰিত্ৰ ॥

"ধৰ্ম্মৰ চাৰি খুটি" পুতি যজ্ঞ কৰিবলৈ লৈ হৰিশ্চন্দ্ৰই যেতিয়া "যাযুনি"-

ভাৱে গণেশক নাৰাধি কুল-পুৰোহিত বশিষ্ঠৰ বাধা আৰু নানা বিধিনি সত্ত্বেও বিষ্ণুক উপাসনা কৰিবলৈ দৃঢ়প্ৰতিজ্ঞ হল সেয়ে এই কাব্যৰ মৰ্মকথা। "ওকণীক ভয়ে কোনে মুণ্ডি আছে কেশ," এনে বৰ্ণনা-চাতুৰ্য্য আৰু ঘৰুৱা উপমাৰ পৰাও ইয়াক শঙ্কৰদেৱৰ চেঙেৰা কালৰ ৰচনা বুলিব পাৰি। ৰুক্মিণী-হৰণ কাব্যও শঙ্কৰদেৱৰ আগ-বয়সৰে আন এখনি সৰবৰহী কাব্য।—

হৰিবংশ কথা কবি শঙ্কৰে সম্প্ৰতি। কৃক্মিণীহৰণ পদবন্ধে নিগদতি ॥
একে হৰিবংশ কথা অমৃত সাক্ষাত। আৰো ভাগৱত কথা মিশ্ৰ দিলোঁ তাত ॥
দুয়ো কথা পদবন্ধে কৰিছো মিলাই। যেন মধু মিশ্ৰ দুগ্ধে অতি স্বাদ পায় ॥

এনে ভাষা-বিলাসিতা কবিৰ নিশ্চয় আদি-বয়সৰ প্ৰমাণ ॥ শিশুপাললৈ কৰা বিয়াৰ প্ৰস্তাৱত কৃক্মিণীৰ প্ৰগল্ভতাও তাৰেই চিনাকি—

চন্দ্ৰক ধৰিব খোজে শিশু হাত মেলি। অমৃতক বাঞ্ছে যেন চুকৰ ভেকুলি ॥
সেহিমতে আশা শিশুপালৰ আমাক। যেন যজ্ঞ-ভাগ ভুঞ্জিবাক চাহে কাক ॥
মহাদান খোজে যেন পতিত ব্ৰাহ্মণে। বিশিষ্ট স্বৰ্গক বাঞ্ছে ব্ৰহ্মবধীগণে ॥
সিংহ এৰি শৃগালক ভজে কোন প্ৰাণী। দুগ্ধ এৰি কোনজনে খায় খাৰ-পানী ॥

আকৌ বংশ-গৰিমা আৰু আত্ম-লঘিমা সমন্বয়ত তাৰ স্পষ্ট সাক্ষী—

তেমনীয়া বন্ধে,	বসাইলা প্ৰবন্ধে,	বটদ্ৰৱা নামে গ্ৰাম।
দুৰ্লভ নাৰায়ণে	যাক বহু মানে	দিলা দেবীদাস নাম ॥
তাহাৰ সন্ততি	মহা ধৰ্মৱন্ত	ৰাজধৰ নাম যাৰ।
তান গৰ্ভেশ্বৰ	ভৈল সূৰ্য্যবৰ	কায়স্থ কুল উদ্ধাৰ ॥ ৫২৭ ॥
যাৰ কীৰ্ত্তিচয়	আজিও ভ্ৰময়	প্ৰসিদ্ধ কুসুম নাম।
সদ্ কৰ্ম্ম যত	সবাতো পাৰ্গত	গুণতো নাহি উপাম ॥ ৫২৮ ॥
তাহান সন্ততি	অতি শিশুমতি	শঙ্কৰে ভণে পয়াৰ।
পণ্ডিত লোকত	কৰযোৰ কৰোঁ	ক্ষমিয়ো দোষ আমাৰ ॥ ৫২৯ ॥
মোৰ পদচয়	নিছোক সিছোক	নধৰিবা গুণ দোষ।
কৃষ্ণৰ কাহিনী	একমনে শুনি	চিত্তক কৰা সন্তোষ ॥ ৫৩০ ॥

সামৰণিত আকৌ এই সকলো অনুমান সম্পূৰ্ণ সমৰ্থিত হয়—

স্বৰ্গতো অধিক	দ্বাৰকা নগৰ	ইন্দ্ৰতো অধিক হৰি।
শচীতো অধিক	হোৱন্ত কৃক্মিণী	ভৈলা ৰঙ্গে ক্ৰীড়া কৰি ॥ ৭৯০ ॥

শুনা সৱে প্ৰাণী জানি বা নজানি বচিলোঁ ইটো পয়াৰ।
বোলোঁ যোৰ হাতে সৱে সমজ্যাতে ক্ষমিয়ো দোষ আমাৰ ॥ ৭৯১।
যেন জ্ঞানশূন্যে পোষণ ছটকে যেই সেই বাৱ কৰে।
যেহেন ছৱালে যেহিমানে বোলে তাক কোনে বোষ ধৰে॥
হেন জানি মোৰ অপৰাধচয় ক্ষমিয়োক বৃদ্ধজন।
পঢ়ন্তা শুনন্তা জনৰ দুৰ্গতি খণ্ডাস্তোক নাৰায়ণ॥
কৃষ্ণৰ চৰিত্ৰ সম্যকে অমৃত শুনিয়া হুয়ো সন্তোষ।
হৰিৰ স্মৰণে খণ্ডয় তেখনে বঢ়া-টুটা যত দোষ ॥ ৭৯২।

যি যি প্ৰমাণৰ ওপৰত **ৰুক্মিণীহৰণ কাব্য** শঙ্কৰদেৱৰ চেমনীয়া কালৰ ৰচনা বুলি ঠাৱৰোৱা হৈছে, সেইবোৰেই **হৰিশ্চন্দ্ৰৰ উপাখ্যানৰ** দৰে, কিন্তু তাতকৈ অনেকগুণে অধিক আৰু স্থায়ীভাৱে, এই কাব্যৰ সৰৰ-ৰহিতাৰ শুৰি। কিন্তু মহাকবি শেক্সপীয়েৰৰ প্ৰতিভাৰ বিশালতাৰ প্ৰমাণ যদি তেওঁৰ ৰচিত নাটকবোৰৰ প্ৰবচনৰ দৰে মানুহৰ মুখে মুখে প্ৰচলিত বচন-মুকুতাবোৰেই হয়, তেন্তে মহাকবি শঙ্কৰদেৱৰ তেনে এপোণ ছৰ্ৱা বচন-মুকুতাৰ বহুতখিনি এই কাব্যৰে। (অধ্যয়ন, ১২৯-৩৫)।

ৰুক্মিণীহৰণ নাটত কৃষ্ণলৈ ৰুক্মিণীৰ মনোভাৱ যি সুগহীন গদ্য-ৰচনাত পত্ৰৰূপে বিতোপনকৈ বৰ্ণাইছে, সেই মনোভাৱকে **ৰুক্মিণীহৰণ কাব্যত** শঙ্কৰদেৱে অপূৰ্ব্ব হেন্দোলনি তোলা ছবি ছন্দত এইদৰে বখানিছে—

"কৃষ্ণৰ চৰণে মোৰ, হেন কথা কহিবাহা,
ৰুক্মিণী বুলিলা হেন বাক।
তোমাৰ চৰিত্ৰ-গুণ, দেশান্তৰী মুখে শুনি,
স্বামীভাৱে বৰিলে তোমাক ॥ ১০০।
ত্ৰৈলোক্য ঈশ্বৰ তুমি, পৰম পুৰুষ হৰি,
তোমাৰনো কোন জনে নাটে।
কেনে আছোঁ বাট চাই দিনে এক যুগ যায়,
মোক প্ৰিয় নেনা আসি ঝাণ্টে ॥ ১০১।

ভক্তি-প্ৰদীপ (গৰুড় পুৰাণ) পুথিখন চুণপৰাতে শঙ্কৰদেৱে নাৰায়ণ আতাক উপহাৰ দিয়াৰ কথা চৰিত-পুথিৰ পৰা আগতে উল্লেখিত হৈছে; এতেকে ইও **কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ** সমসাময়িকভাৱে শঙ্কৰদেৱ অন্ততঃ নায়নি

অসমলৈ যোৱাৰ আগতে ৰচিত বুলি বুজিব পাৰি। "গৰুড় পুৰাণ কৃষ্ণ অৰ্জ্জুন সম্বাদ।" এই পুথি ৩১৩'পদত সমাপ্ত হৈছে। কিন্তু ডিব্ৰুগড় এজেন্সী কম্পেনীৰ পৰা শঙ্কৰদেৱৰ ভণিতাৰে ১৪৯ আৰু আধা পদত সমাপ্ত হোৱা এখন **গৰুড় পুৰাণ** প্ৰকাশিত হৈছে; এই পুথিও শঙ্কৰদেৱৰ **ভকতি-প্ৰদীপৰ** এটি স্বকীয়া ভাগ বুলি অনুমান হয়।

গুণ-মালা পুথি "বাৰ স্কন্ধ ভাগৱত শাস্ত্ৰ বহি ভাত বান্ধোতে গাব পৰাকৈ" শঙ্কৰদেৱে বৰদোৱাত থাকোঁতেই ৰচা পুথি, নৰনাৰায়ণৰ সভাৰ পণ্ডিতবিলাকে এনে কাম "ভুকুকাত হাতী ভৰোৱা"ৰ নিচিনা অসম্ভৱ কথা বোলাত শঙ্কৰদেৱে এই পুথিতে অলপমান জোৰা দি আনি হাতত দিয়াত ৰজা পৰম সন্তুষ্ট হয়।

নমো নাৰায়ণ, সংসাৰ কাৰণ। ভকত তাৰণ, তোমাৰ চৰণ ॥
তুমি নিৰঞ্জন, পাতক ভঞ্জন। দানৱ গঞ্জন, গোপিকা ৰঞ্জন ॥
বেদান্ত গায়ক, বংশী বায়ক। জগত নায়ক, মুকুতি দায়ক ॥
ভকতৰ ঋদ্ধি, কৰ্ত্তা সৰ্ব্বসিদ্ধি। বিধাতাৰ বিধি, দীন দয়ানিধি ॥

অভিনৱ কুসুম-মালা ছন্দৰ একুৰি দুটি পদত ইয়াক সামৰিছে—

বুদ্ধৰূপে ছন্ন, কৰি বেদগণ। মুহিলাহা মন, ত্যজিয়া সজ্জন ॥
হুয়া কল্কী চণ্ড, যতেক পাষণ্ড। কৰি খণ্ড খণ্ড, বিহিলাহা দণ্ড ॥
ধৰি বাৰংবাৰ, দশ অৱতাৰ। পৃথিবীৰ ভাৰ, খণ্ডিলা অপাৰ ॥
কৃষ্ণৰ কিঙ্কৰে, ৰচিলা শঙ্কৰে। হৰি হৰি নৰে, বোলা নিৰন্তৰে ॥

এই পুথি যে সমসাময়িক সমাজত কিমান সৰব-ৰহী আৰু প্ৰভাৱশালী আছিল পুৰুষোত্তম ঠাকুৰে ঠিক এই ছন্দতে লিখা **গুৰু-গুণমালাই** সাক্ষী। তাতে এই পুথিৰো উল্লেখ আছে—

ৰাজা বুলিলন্ত বাৰ্হয় স্কন্ধক। কৰি বাক্য এক দিয়োক প্ৰত্যেক ॥
শঙ্কৰ আসিলা বাৰ্হ স্কন্ধ চাইলা। কৃষ্ণ-গুণমালা নিবন্ধ কৰিলা ॥

নিমি-নৱসিদ্ধ সম্বাদ শঙ্কৰদেৱৰ ৪২৭ পদৰ এখন পুথি—ৰজা নিমি আৰু "নৱসিদ্ধ কথা ইটো একাদশ স্কন্ধ। ৪৯।" মাধৱদেৱৰ ভক্তি-ৰত্নাৱলী প্ৰসঙ্গত এই পুথিৰ বিশেষ কাহিনী এটি উল্লেখ কৰা হৈছে। নিমিয়ে যজ্ঞ পাতি নৱসিদ্ধক নটি প্ৰশ্ন কৰিলে আৰু তেওঁলোকেও এটি-এটিকৈ উত্তৰ দিলে।—

কোন ভাগৱত ধৰ্ম্ম, ভক্ত বুলি কাক ॥ কোন মায়া, কোনবা উপায়ে তৰে তাক ॥
কোন বুলি ব্ৰহ্ম, কৰ্ম্মযোগ কাৰ নাম। অৱতাৰি কেশৱে কৰন্ত কোন কাম ॥

ভক্তি-ৰত্নাকৰ শঙ্কৰদেৱৰ পুৰাণৰ সংস্কৃত শ্লোক-সংগ্ৰহ ; বিষ্ণুপুৰী সন্ন্যাসীৰ **ভক্তি-ৰত্নাৱলীৰ** দৰেই, কিন্তু ইয়াক পোৱাৰ আগতে গোটোৱা। **কীৰ্ত্তন-ঘোষাত** ধৰ্ম্মপ্ৰচাৰৰ বাবে বাৰ স্কন্ধ ভাগৱতৰ সাৰাংশ দি বিভিন্ন স্কন্ধবোৰৰ এইদৰে আকৌ স্বকীয়া পদ-ভাঙনি কৰি তাত নিজ ব্যাখ্যা আৰু উপদেশ সংযুক্ত কৰিছিল। **প্ৰথম স্কন্ধ, দ্বিতীয় স্কন্ধ, ষষ্ঠ স্কন্ধ, দশম স্কন্ধ, একাদশ স্কন্ধ, দ্বাদশ স্কন্ধৰ** ভাঙনি এইদৰে কৰাৰ উপৰিও **তৃতীয় স্কন্ধৰ** ওপৰত **অনাদি পাতন** আৰু **অষ্টম স্কন্ধৰ** অৱলম্বনত **বলিছলন** আৰু **অমৃতমন্থন** ৰচিছিল। ৰামায়ণৰ **উত্তৰাকাণ্ডৰ** ভাঙনিও শঙ্কৰদেৱৰ আগ-বয়সৰ ৰচনাই বুলি আত্মপৰিচয়মূলক ভণিতাৰ পৰা ধৰিব পাৰি ; এই সম্পৰ্কে কথা-গুৰু-চৰিতত শঙ্কৰদেৱে মাধৱদেৱক কোৱা কথাও মন কৰিব লগা : "বঢ়াৰ পো, তোমাৰ মিতাৰাৰ ৰামায়ণখনি লুকাবৰ উপক্ৰম হৈছে। তুমি আগত ধৰা, আমি গুৰিত ধৰোঁ।"

অনাদি-পাতন শঙ্কৰদেৱৰ আগাবয়সৰে ৰচনা বুলি আৰম্ভণৰ ভাষাৰ পৰা বুজিব পাৰি ; কিন্তু সেই বয়সতে জটিল তত্ত্বমূলক বিষয়বোৰৰ প্ৰাঞ্জল ভাঙনি দেখিলে অৱশ্যে বিস্ময় নামানি নোৱাৰি—

মহা বায়ু লীন গৈলা মহা আকাশত। আকাশো পশিল অহঙ্কাৰৰ গৰ্ভত ॥
মহত্ত্ব তত্ত্বত লীন গৈল অহঙ্কাৰ। মহাতত্ত্ব পশিল প্ৰকৃতি পুনৰ্বাৰ ॥
মহা প্ৰকৃতিয়ো পুৰুষত গৈল লীন। নাথাকিল আন একো পুৰুষত ভিন্ ॥
নাই জল নাই থল নাহিক আকাশ। নাই মহাবায়ু চন্দ্ৰ সূৰ্য্যৰ প্ৰকাশ ॥
নাই শীত উষ্ণ ঋতু নাই ৰাত্ৰি দিন। সমস্ত সংসাৰ গৈল ঈশ্বৰত লীন ॥
জগতৰ জীৱ উদৰতে দিয়া বাস। কেৱলে ঈশ্বৰ কৃষ্ণ কৰন্ত প্ৰকাশ ॥
নানা কৰ্ম্ম কৰিবাক কৰে আলোচন। একো কাৰ্য্যে স্থিৰ নোহে তাক বুলি মন ॥
সঙ্কল্প বিকল্প ধৰ্ম্ম কৰি আলোচন। বুদ্ধিমান বুলি তাক জানিবা লক্ষণ ॥
সমস্ত কৰ্ম্মক মই কৰোঁ বুলি মানে। অহঙ্কাৰ বুলি তাক জানিবা আপোনে ॥
নানা সদ কৰ্ম্মক কৰয় নিত্য নিত্য। নিশ্চয় জানিবা ৰাজা তাৰ নাম চিত্ত ॥
মনৰ কল্পনা মানে সমস্তে সংসাৰ। জাগন্ স্বপন নিদ্ৰা তিনি বৃত্তি যাৰ ॥
আছে মন সমস্ত প্ৰাণীৰ হৃদয়ত। ঈশ্বৰৰ প্ৰতিবিম্ব লাগিছে মনত ॥
তাকে বুলি জীৱ মন এবে ভিন্ন দুই। এক পিণ্ড ভৈল যেন্থে লোহা অগ্নি দুই ॥
মনে দুঃখ পাইলে জীৱে বোলে মই পাওঁ। মনে যৈকে যায়ে জীৱে বোলে মই যাওঁ ॥

মনে যিবা কৰে জীৱে বোলে মই কৰোঁ। মনৰ মৰণে জীৱে বোলে মই মৰোঁ ॥
যেনে সূৰ্য্য-বিম্ব লৰে জলৰ লগত। জল স্থিৰ ভৈলে বিম্ব থাকে পূৰ্ব্ববৎ ॥
মনৰ কৰ্ম্মক যিটো মোৰ বুলি মানে। কৰ্ম্মপাশে বন্দী জীৱ এহিসে নিদানে ॥
আত্মাৰ প্ৰসঙ্গে মন হোৱে অচেতন। মনতেসে আছে ইটো চৈধ্যয় ভুবন ॥
মনে পাপ মনে পুণ্য মনেসে নৰক। মনেসে কৰিছে ভেদ আপোন পৰক ॥
যতেক ইন্দ্ৰিয়গণ মনৰ অধীন। মনৰেসে আজ্ঞা পালি থাকে ৰাত্ৰি-দিন ॥
মনে ওপজয় জ্ঞান৷ মনেসে মৰণ। মনুষ্যৰ মনে মোক্ষ-বন্ধৰ কাৰণ ॥
যত দেখা দেহ-ধৰ্ম্ম মনৰ প্ৰবন্ধ। তাৰে বন্ধ থাকে জীৱ নেৰায় কৰ্ম্মবন্ধ ॥

মনৰ এনে স্বৰূপ বৰ্ণনা শ্বেক্সপীয়েৰ বা মিল্টনৰ 'মনে স্বৰ্গ মনে নৰ্ক' আদি ৰচনতকৈ সহস্ৰগুণে গভীৰ। তাৰ পাছত চৌবিশ তত্ত্ব আদি—

পঞ্চ গুণ পৰশ শবদ ৰূপ ৰস। এঘাৰ ইন্দ্ৰিয় সমে বিকাৰ ষোড়শ ॥
পঞ্চভূত প্ৰকৃতি মহত্ত্ব অহঙ্কাৰ। চৌবিশ তত্ত্বৰ লেখা কৰিবো বিচাৰ ॥
দেহৰ মহিমা আৰে শুনিয়ো বেকতে। ব্ৰহ্মাণ্ডৰ গুণমানে আছে শৰীৰতে ॥
সমস্ত চৌবিশ তত্ত্ব কৰিল নিৰ্ম্মাণ। আপোনাৰ ছয়ান্নৱৈ আঙ্গুল প্ৰমাণ ॥
পিঠিৰ মধ্যত মেৰু মণ্ডল প্ৰকাশ। উৰ্দ্ধে সূৰ্য্য অৰ্দ্ধে চন্দ্ৰ বায়ুৰ নিবাস ॥
ষোল ষোল গোটা অস্থি পঞ্জৰত তাৰ। অধে উৰ্দ্ধে আছে তাৰ নৱখান দ্বাৰ ॥
দুই কাণ দুই নাক দুই চক্ষু লেখা। মুখেএৰে ওপৰত সাতখান দেখা ॥
অধে গুহ্য লিঙ্গ এই নৱখান দ্বাৰ। আছে আক নৰ্কী তাত সত্তৰি হাজাৰ ॥
তাহাতো সঞ্চৰি ফুৰে প্ৰাণবায়ু দশ। মাথা কেশ পৰ্য্যন্ত চলন্ত অন্ন-ৰস ॥
নাড়িৰ মধ্যত তিনি নাড়ি অনুপাম। সুষুম্না পিঙ্গলা ইড়া নাড়ি যাৰ নাম ॥
সুষুম্না উত্তম আতি তিনিৰো মধ্যত। যিটো ব্যাপি আছে গৈয়া সূৰ্য্যমণ্ডলত ॥
ছয় থানে ছয় চক্ৰ আছে শৰীৰত। গুহ্য লিঙ্গ নাভি হৃদি তালু ললাটত ॥
চাৰি দল ছয় দল নৱৈ দশ দল। আছে অষ্টাদশ পদ্ম হৃদয় কমল ॥
তালুত ষোড়শ ললাটত দল দুই। যোগশাস্ত্ৰ মতে ছয় চক্ৰ এহি হুই ॥
আছা পৰমাত্মাৰূপে হৃদয়-কমলে। শুভাশুভ জীৱক ভুঞ্জান্ত কৰ্ম্মফল ॥

ধৰ্ম্মতত্ত্ব আদি সকলো ফালৰ পৰাও অনাদি পাতন অসমীয়া সাহিত্যৰ এটি মূল্যবান সম্পদ; ই ৩০০ পদত সমাপ্ত হৈছে। প্ৰত্যেক অধ্যায়ৰ অন্তত "ইতি শ্ৰীভাগৱতে মহাপুৰাণে চতুৰ্থ স্কন্ধে প্ৰথমঃ (দ্বিতীয়ঃ, তৃতীয়ঃ চতুৰ্থঃ) অধ্যায়ঃ" বুলি ভাগে ভাগে লিখা আছে; লিপিকাৰকে তৃতীয় স্কন্ধকে চতুৰ্থ স্কন্ধ বুলি

স্কুলত শিখাত ই সেইদৰেই ছাপা হৈছে। ইয়াৰ শেষছোৱা শঙ্কৰদেৱৰ আজ্ঞা অনুসৰি গোপাল দ্বিজই পদ-ভাঙনি কৰিছিল।

বৃহৎ অজামিলোপাখ্যান কুৰিটি কবিতাৰ আন এখনি শ্ৰেষ্ঠ কাব্য, আৰু **কীৰ্ত্তন-ঘোষাত** সোমোৱা **অজামিলোপাখ্যানৰ** পৰা পৃথক বুজাবলৈ ইয়াৰ এই নাম। **ষষ্ঠ স্কন্ধ** ভাগৱতৰ আগছোৱা এই নামেৰে নিজে ভাঙি ইয়াৰ শেষ ছোৱা শঙ্কৰদেৱে নিজ শিষ্য অনন্ত কন্দলীৰ হতুৱা **বৃত্তাসুৰ বধ** নামেৰে পদ-ভাঙনি কৰায়। ইয়াৰ প্ৰতিপাদ্য বিষয় হল—"পাপক সমূলে, গুচাইতে নপাৰে, জ্ঞান কৰ্ম্ম পৰাচিতে ॥"৫৬।

বৃহৎ বলি-ছলন শঙ্কৰদেৱৰ ৬১৬ পদৰ আৰু এখনি শ্ৰেষ্ঠ কাব্য; **কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ বলিছলন** ইয়াৰ শেষৰ পাঁচ অধ্যায় হে। ভণিতাৰ পৰা ইয়াকো আগ-বয়সৰ ৰচনা যেন লাগে।—

মহা ভাগৱত কথা শুনা সৰ্ব্বজন। অষ্টম স্কন্ধৰ সাৰ বলিক ছলন ॥
ভাগৱত কথা ইটো অমৃত সাক্ষাত। বামন পুৰাণ কিছু মিশ্ৰ দিলোঁ তাত ॥
দুয়ো কথা নিবন্ধিলোঁ কৰি এক ঠাই। যেন মধু-মিশ্ৰ দুগ্ধে স্বাদ বাঢ়ি যায় ॥

শঙ্কৰদেৱত যে হাস্যৰসো বিৰল নহয়, ইন্দ্ৰৰ আদেশত দেৱতাসকল যেনে তেনে স্বৰ্গৰ পৰা পলাব খোজা বিৱৰণৰ পৰা মন কৰিব পাৰি—

দিব্য বস্ত্ৰ থৈয়া পিন্ধিলাহা ফটাকানি। গাত্ৰে-মুখে ঘসিলন্ত ভস্মধূলা আনি ॥
আচম্বিতে যদিবা দেখয় মুঢ়া গাছ। দৈত্য বুলি পলান্ত নচান্ত আগ-পাছ ॥

বিষ্ণু-উপাসনা ঋগ্‌বেদৰ সমসাময়িক, আৰু ঋগ্‌বেদত বিষ্ণু সূৰ্য্যৰ অন্যতম আদিত্য বা বিকাশ মাত্ৰ। এই ঋগ্‌বেদৰ মতেই (১।২২।১৮) বিষ্ণুৰ কীৰ্ত্তি তিনি খোজত (পুৱা. দুপৰ, আবেলি) আকাশ পাৰ হোৱা—"ত্ৰীণি পদা বিচক্ৰমে বিষ্ণু গোপা অদাভ্যঃ।" কলব্ৰুক্ আদি পণ্ডিতৰ মতে এয়ে বহু পৰবৰ্তী বামন-পুৰাণৰ বলি-ছলন কাহিনীৰ ভেটি; কিন্তু উইলছন আদি পণ্ডিতৰ মতে বামন পুৰাণে তেনে প্ৰেৰণা পালেও স্বয়ং ঋগ্‌বেদত অৱতাৰবাদৰ কোনো বীজ নাই। বলিৰ যজ্ঞলৈ বামনৰ গমন বিতোপন গজ-গতি ছন্দত শঙ্কৰদেৱে বৰ্ণাইছে—

কপট বামন পাছে। চলি যান্ত দিব্য কাচে ॥২০৫।
পৰম গম্ভীৰ ভাৱে। কম্পে ভূমি পাৱে পাৱে ॥
অগনিৰ শিখা প্ৰায়। শৰীৰ জলন্তে যায় ॥২০৬।

যত পুৰোহিত ঋষি। বামনৰ ৰশ্মি ৰাশি ॥২১৪।
নিষ্প্ৰভ কৰিলা আতি। সূৰ্য্য আগে যেন বাতি ॥
সমস্তে নিস্তেজ প্ৰায়। অন্যো অন্যে বোলে চাই ॥২১৫।
আসন্ত আদিত্য চলি। চাহিবাক যজ্ঞস্থলী ॥২১৬।
কেহো বোলে হুতাশন। আসি ভৈল উপসন্ন ॥২১৭।

বামনে তিনি পদ ভূমি খোজাত বলিৰ উপমাও বিতোপন—

যেন মহা দুঃখিত দৰিদ্ৰ কোন জন। কুবেৰক পায়া সিটো খোজে অল্প কণ ॥
ৰত্নদ্বীপ পায়া হেন পাইলেক বিবুদ্ধি। বালিক নাৱত তোলে ৰত্নক মুগুধি ॥

বলিৰ কথাত বামনৰ সমিধান গভীৰ উপদেশপূৰ্ণ—

ত্ৰৈলোক্যত যত যত আছে ধন-ধান। দিব্য নাৰী আছে যত সুন্দৰী প্ৰধান ॥
যত দিব্য ঘৰ-বাৰী বস্ত্ৰ-অলঙ্কাৰ। সবেও হুপূৰে মন এক লুভীয়াৰ ॥
সপ্তদ্বীপা পৃথিৱী কৰিলা অধিকাৰ। তথাপি বাঞ্ছাৰ কেহো নাপাইলেক পাৰ ॥
ইন্দ্ৰিয়ক জিনি যিবা এৰিলে আক্ৰোশ। সি সি মহা সুখী যিটো অল্পতে সন্তোষ ॥

তাৰ পাছত বামনৰ বিশ্ব-জিনা খোজৰ বিস্ময়কৰ বৰ্ণনা। আত্ম-পৰিচয়ৰ ভণিতা ধৰ্ম-সাহিত্যৰ উমেদাৰৰ সঙ্কোচেৰে পৰিপূৰ্ণ—

অশেষ তীৰ্থৰ পানী, বৃষ্টিজলে মিশ্ৰ জানি,
তাক কোনে পৰিত্যাগ কৰে।
যেন মহৌষধি পাইলে, যেই সেই মতে খাইলে,
সমস্ত ব্যাধিক যেন হৰে ॥
কৃষ্ণ-কথা সেহি মত, হৰে পাপ তৃণৱৎ,
তাক শুনি হয়োক সন্তোষ।
জানিয়া মূৰ্খৰ পদ, নিনিন্দিবা সভাসদ,
অজ্ঞানীৰ কোনে ধৰে দোষ ॥ ৩৫৫।

তেনেহলে শঙ্কৰদেৱে নিজৰ অতি সৰহখিনি কাব্য-নাটক নামনি অসমলৈ যোৱাৰ আগতে ৰচিছিল; কেৱল ভণিতাৰ পৰা শ্ৰীমদ্ভাগৱতৰ পদ-ভাঙনিৰ দুই এক স্কন্ধ উজনিত অলপ আগ-বয়সত কৰি আনখিনি নামনিত লিখা বুলি ধৰিব পাৰি। ৰামানুজাচাৰ্য্যই কাঞ্চীপূৰ্ণৰ উচ্ছিষ্ট খাবলৈ একান্ত বাঞ্ছা কৰাৰ দৰে অনন্ত কন্দলীয়েও গুৰু শঙ্কৰদেৱৰ উচ্ছিষ্ট খাবলৈ বাঞ্ছা কৰা এটা কাহিনী বৰদোৱা গুৰু-চৰিতত আছে; কিন্তু য'ত কাঞ্চীপূৰ্ণ ই শাৰীৰিক বাগি-বুগা দি নাৰিল,

শঙ্কৰদেৱে তাক "ৰসত চতুৰ" ভাৱে আন প্ৰকাৰে পূৰ্ণ কৰিলে। শঙ্কৰদেৱে তেতিয়া আদ্য দশমৰ পদ ভাঙিছিল; আৰু ভক্ত অনন্ত কন্দলীয়ে উচ্ছিষ্ট ভিক্ষা কৰাত তেওঁক মধ্য আৰু শেষ দশমৰ পদ কৰিবলৈ অনুমতি দি তেওঁক মানসিক উচ্ছিষ্ট ভোজন কৰালে। **কীৰ্ত্তন-ঘোষাত** ভাগৱতৰ সৰহখিনি কথাই সাৰাংশ বা স্বকীয়া কাব্যৰূপে ৰচি পাছত অলপ বহলাই তাৰ ভাঙনি কৰাত কিছুমান পদ দোহৰা যেনেই লাগে; তথাপি পিছ বয়সৰ ৰচনাৰূপে এই ভাঙনিবোৰৰ ৰস অতি ঘনীভূত আৰু গভীৰ দাৰ্শনিক তথ্যপূৰ্ণ। **দশম স্কন্ধৰ—**

কৰ্ম্মৰ অধীন জীৱ যেতিক্ষণে যায়। এৰি পূৰ্ব্ব দেহা আউৰ শৰীৰক পায়॥
যেন জোকে তৃণ পাইলে এৰে আউৰ তৃণ। জীৱন মৰণ স্বপ্নএৰে মুহি ভিন্ন॥

"প্ৰকৃতি আশ্ৰয়ী, আছে আদি বৃক্ষ, সুখ দুঃখ দুই ফল।
তিনি গুণ মূল, অৰ্থ চাৰি ৰস, শিপায়ে ইন্দ্ৰিয়-বল॥
ছয় উৰ্ম্মি আত্মা, সাত ধাতু ছাল, শাখায়ে আঠ প্ৰকৃতি।
দশ বায়ু পাত ঈশ জীৱ দুই পক্ষী থাকে তাত নিতি" ॥৬২।

আশা নাম নদী ঘোৰ জল মহাধন। নানা বিধ তৃষ্ণা আত ঢউ সৰ্ব্বক্ষণ॥
কাম-ক্ৰোধ ভৈল ঘোৰ কুম্ভীৰ-মকৰ। নানা তৰ্ক-বিতৰ্ক গহন ভয়ঙ্কৰ॥
মোহচয় মহা পাক চিন্তায়ে কাতৰ। দিন-ৰাত্ৰি ভৈল আতি বগ খৰতৰ॥
ক্ষণে ক্ষণে নেয় ধৈৰ্য্য-বৃক্ষক খহাই। যত জীৱৰাশি আত ঝাঁজি উটি যায়॥

শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ অদ্বৈতবাদমূলক আৰু প্ৰসিদ্ধ "মোহমুদ্গৰ"ৰ সমকক্ষ গহীন ভাষাত শঙ্কৰদেৱৰ দশম-ভাগৱতৰ এনে উপদেশ অসমীয়া সকলো লৰা-বুঢ়াৰ মুখে মুখে—

ক্ষণিক সংসাৰ বিলম্বত কাৰ্য্য নাই। চিন্তামণি জন্ম হেৰা হাততে হেৰায়॥
নাহিকে চেতন কাল-অজগৰে গিলে। ধন-জন জীৱন-যাইবেক একতিলে॥
যত দেখা ভাৰ্য্যা-পুত্ৰ সৱে অকাৰণ। চাই মাত্ৰ থাকে কালে ধৰে যেতিক্ষণ॥
বিষয়ৰ সুখ একতিলে কৰি চুৰ। যমৰ কিঙ্কৰে ধৰি নিব যমপুৰ॥

দশম ভাগৱতৰ বৰ্ষাবৰ্ণন আদি কাব্যৰূপে যে অতুলনেই, তাত গোসাঁই থকা ভক্তি-উপদেশো বিচক্ষণ—

"পৰমাত্মা-শুকে জীৱ-নৃপত কহয়। ভকতি-বাৰিষা ঋতু ভৈলন্ত উদয়॥
মাধৱৰ ভকতি নিকৰ দিনকৰ। নানা কান্তি ভাতি আদি অগুৰ ভিতৰ॥
বিষয়-বাতাস হাল-সাস জ্ঞান হৰে। ভক্তি-শক্তি চানি-বানি তৰ্ক মেঘে কৰে॥"